

nem sokkal Marx Györgyöt is beválasztották a *Kármán Tódor* alapította Nemzetközi Asztronautikai Akadémia tagjai sorába – egy sor elvi asztronautikai tárgyú cikke megjelenése után.

Marx György hihetetlenül tág spektrumú működése – ami még munkatársait is meglepheti, de elég, ha lelkiismeretesen átnézik a *Fizikai Szemle* 53 (2003) első számában kiadott *Marx György publikációi* című gyűjteményt – fő irányát tekintve mégis a hazai köznevelés, szakmai nevelés, modernizálás, a haza előkészítése a jövő feladataira. Mint az ELFT-nek újjáalakulása (1950) óta alapító tagja, a *Fizikai Szemle* 1958 óta főszerkesztője, hihetetlen energiával küzdött azért, hogy a „Lap” és az „Egyesület” be tudja tölteni társadalmilag fontos szerepét: a fizika tanárainak állandó mozgósítását és tájékoztatását. Azután, hogy 1976-ban főtitkárrá választotta a Társulat tagsága, megnőtt, megsokszorozódott a taglétszám, a szakmai tevékenység, a szakcsoportok száma.

Marx György élete utolsó évtizedében egy sor könyvvel tett bennünket gazdagabbá. Az *Atomközelen* (Tóth Eszter és Holics László közreműködésével, 1980), és az *Atommagközelen* (1996) a fizika modern kérdéseinek aránylag egyszerű tárgyalását adja az oktatás számára. *A marslakók érkezése – magyar tudósok, akik Nyugaton alakították a 20. század történelmét* (2000) című tanulmánykötete a határainkon túli kiváló magyar természettudósokat mutatja be.

Marx György az MTA levelező (1970), majd rendes tagja (1982) volt.

Még oldalakat írhatnánk arról a több mint fél évszázadról, melynek során Marx György munkásságának tanúi lehettünk. Nehezen felülmúlható szakember, szinte valószínűtlenül nagy munkabírású egyéniség volt. Megtiszteltetés számomra, hogy egyik mesteremnek tekinthetem.

Születésének nyolcvanadik évfordulóján emlékezünk Rá.

ATOMOKTÓL A CSILLAGOKIG

SEJTEK ÖNSZERVEZŐDÉSÉNEK FIZIKÁJA

Czirók András
ELTE TTK, Biológiai Fizikai Tanszék

Önszerveződés és kollektív viselkedés

Egy sok alkotóelemből álló rendszert általában legalább két szerveződési szinten vizsgálhatunk. Az alkotóelemek és a köztük fennálló kölcsönhatások alkotják a *mikroszkopikus* szintet. A rendszer egészének viselkedését egy *makroszkopikus* leírással jellemezhetjük, ami a mikroszkopikus leírástól lényegesen különböző fogalmakat használ. Egy klasszikus fizikából vett példával élve, a nemesgázokat a mikroszkopikus szinten jó közelítéssel az atomok között ható van der Waals-kölcsönhatás és a Lennard-Jones-potenciál írja le. Makroszkopikus szinten a gázt termodinamikai állapotjelzőkkel és a köztük fennálló állapot-egyenlettel jellemezzük. A két szint között a statisztikus fizika teremti meg a kapcsolatot. A mikroszkopikus és makroszkopikus leírások együttes alkalmazása – esetleg további szerveződési szintekkel bővítve – számos, nem fizikai rendszer esetén is célravezetőnek bizonyul. Így, különböző fogalmakkal dolgozik a szerves kémia, a biokémia, a sejtbológia és a szövettan. A mikroszkopikus, makroszkopikus jelzőket az alábbiakban ilyen értelemben, két különböző szerveződési szint megkülönböztetésére fogjuk használni.

Általában egy rendszer makroszkopikus viselkedése nem következik egyszerűen az alkotóelemek mikroszkopikus kölcsönhatásainak ismeretéből. A két szerveződési szint kapcsolata, a mikroszkopikus kölcsönhatások következtében megjelenő makroszkopi-

kus viselkedés, az *önszerveződés*, sokszor intenzív kutatás tárgya. *Kollektív viselkedés* alatt általában ennek az általános problémának a következő speciális, egyszerűbb esetét értjük. Ha a rendszert sok hasonló alegység építi fel, akkor az alkotóelemek kollektív viselkedése a köztük ható kölcsönhatások miatt alakul ki, és lényegesen különbözik attól, amit a kölcsön nem ható elemek mutatnának.

Az autópályán spontán kialakuló sűrűség-hullámok és tranziens forgalmi dugók jó példák a nem fizikai rendszerben fellépő kollektív viselkedésre. A rendszert mikroszkopikus szinten az egymás után haladó autók alkotják. Dinamikájukat részben fizikai törvények, részben a vezetők preferenciái és reakciói határozzák meg. Makroszkopikus szinten a rendszert hidrodinamikai változókkal, azaz sűrűség- és sebesség-térrel írhatjuk le. A spontán forgalmi dugók nagy sűrűség esetén alakulnak ki – egyfajta instabilitásként – az autók közötti kölcsönhatások „melléktermékeként”. Nyilvánvaló, hogy a bedugult állapot lényegesen különbözik a vezetők (mikroszkopikus szintű) preferenciáitól.

A fizikán kívüli önszervező jelenségek tanulmányozása azonban több ponton különbözik a fizikában megjelenő kollektív jelenségek vizsgálatától. A fizikai rendszereknél általában már jól ismerjük a kölcsönható egységeket – a mikroszkopikus szintet – és így elegendő csak a speciális, kollektív makroszkopikus jelenséget vizsgálni. Ezzel szemben a biológiában általában

már a mikroszkopikus egységek (fehérjék, sejtek, organizmusok) is rendkívül összetettek, és viselkedésük kevésbé ismert vagy jól definiálható. Ezért a biológiai önszervező jelenségek vizsgálatánál gyakran az alkotóelemek releváns viselkedésére és kölcsönhatásaira is hipotéziseket kell felállítanunk, majd az egész modellt mérésekkel tesztelnünk. Az élő szervezetben fellépő önszerveződés vizsgálata általában sokkal több feltételezésre épül, mint a kollektív fizikai rendszerek tanulmányozása. Mindenesetre, amint az alábbi példák mutatják, a biológiai rendszerek önszerveződésének vizsgálata számos esetben gyümölcsöző lehet.

Biokonvekció

Az önszerveződő biológiai viselkedés egy viszonylag egyszerű példája a mikroorganizmusok (algák és baktériumok) nagy sűrűségű tenyészeiben megfigyelhető folyadékáramlási mintázat. Vízben élő mikroorganizmusok gyakran összegyűlnek a vízfelszín közelében. Ezt a folyamatot vagy az oxigéngradiens érzékelése és a magasabb oxigéntartalmú területek irányába történő elmozdulás (*kemotaxis*), vagy a fény felé úszás (*phototaxis*) hajtja. Mivel a mikroorganizmusok sűrűsége nagyobb a víznél, felszíni rétegződésük egy hidrodinamikailag instabil sűrűséginverzió. A sűrűséginverzió Rayleigh–Taylor-instabilitást eredményez, és a nagyobb sűrűségű folyadék különálló oszlopokban lesüllyed (1. ábra). A mikroorganizmusok folyamatos felfelé úszása azonban képes újra létrehozni a sűrűséginverziót, és így a kísérletekben egy fennmaradó áramlási mintázat alakul ki.

A rendszer makroszkopikus viselkedését a folyadék v sebességtere, p nyomáseloszlása valamint a mikroorganizmusok térbeli eloszlását leíró c sűrűség-tér jellemzi. A mikroorganizmusok mozgására tett feltételezések (diffúzió, kemotaxis, fototaxis) megjelennek mint a mikroorganizmusok J áramát leíró makroszkopikus egyenlet speciális tagjai:

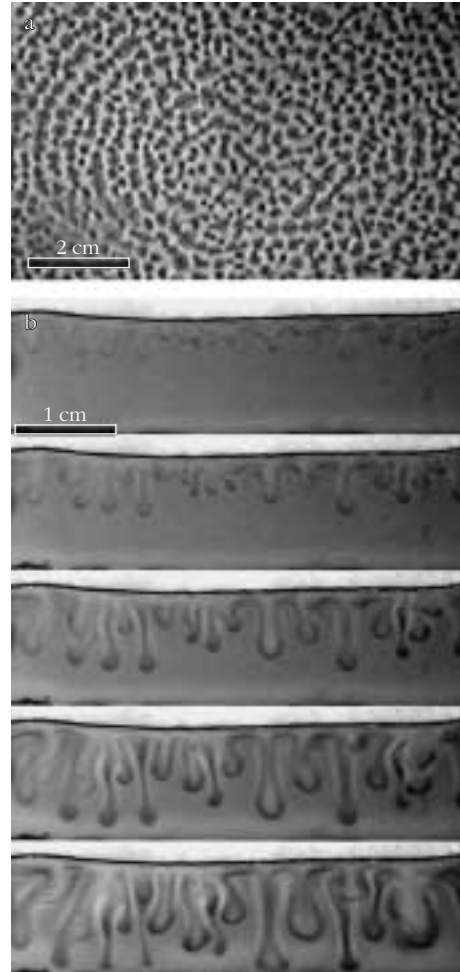
$$\dot{c} = -\nabla J, \quad J = c(\mathbf{v} + \mathbf{V}) + D\nabla c, \quad (1)$$

ahol a mikroorganizmusok véletlenszerű mozgását a D diffúziós állandó reprezentálja, míg \mathbf{V} a mozgásukban megjelenő „drift”-komponens. Fototaxis esetében ez függőlegesen felfelé mutat, kemotaxis esetében pedig az oxigéngradiens irányába. A folyadékdinamika és a mikroorganizmusok kölcsönhatása egyrészt az (1) egyenletben szereplő $c\mathbf{v}$ konvektív tagként, másrészt a Navier–Stokes-egyenletben egy, az egységsűrűség-térrel arányos, térfogati erőként jelenik meg:

$$\rho[\dot{\mathbf{v}} + (\mathbf{v} \nabla) \mathbf{v}] = -\nabla p + \mu \nabla^2 \mathbf{v} + (\rho + \alpha c) \mathbf{g}. \quad (2)$$

A rendszer kollektív viselkedése az így kapott egyenletrendszer numerikus vagy analitikus vizsgálatával tanulmányozható.

Különlegesen nagy mikroorganizmus-sűrűség esetén már nem elegendő csak az egységsűrűség és a fo-

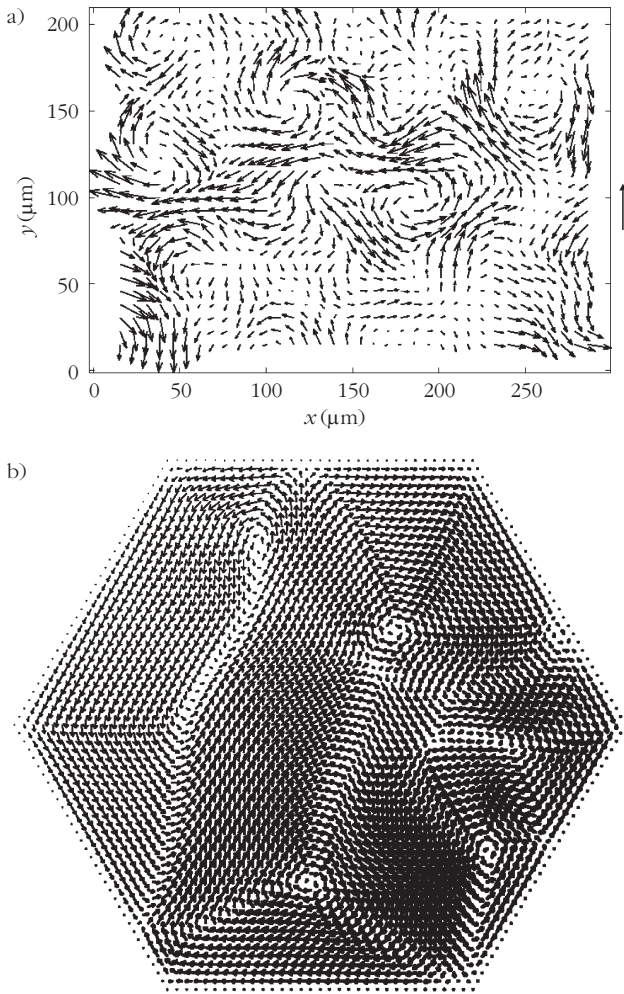

1. ábra. Biokonvekció *Bacillus subtilis* folyadék-kultúrákban. a: Petri-csészében kialakuló mintázat felülnézete. b: Hele-Shaw-cella oldalnézete és az instabilitás időfejlődése félperces időközönként. A sötétebb területeken nagyobb a baktériumok száma. [1] alapján.

lyadék makroszkopikus áramlási terének a kapcsolatot vizsgálni. Ilyenkor a mikroorganizmusok már közvetlenül is befolyásolják egymás mozgását: geometriai kényszerek hatására rendeződnek, illetve érzékelhetik a szomszédai által keltett áramlási teret is. A létrejövő különleges, örvénylő áramlási mintázat tulajdonságai ma még kevésbé ismertek (2. ábra). Figyelemre méltó ugyanakkor, hogy hasonló áramlási kép alakulhat ki nagyon különböző biológiai rendszerekben, kétdimenziós felületen mozgó sejtektől kezdve egészen az állatsordák vagy halrajok dinamikájáig. Ez arra utal, hogy a kollektív makroszkopikus viselkedés kialakításában a rendszer mikroszkopikus tulajdonságainak nagy része lényegtelen.

Embriónális erek és sejt-hálózatok

Az önszerveződés koncepciója a biológiai szövetek kialakulásának megértésében is hasznos lehet. Tudjuk, hogy a genetikai állomány nem egy tervrajzhoz hasonló módon kódolja az organizmus térbeli szerkezetét – forma és funkció valahogy a sejtek kölcsönha-

2. ábra. Önhajtott részecskék kollektív áramlása. a: Nagy sűrűségű *Bacillus subtilis* folyadékkultúrában kísérletileg megfigyelt sebességter (2) alapján). b: Önhajtott részecskék hidrodinamikai modelljében megfigyelhető transziens örvények (3) alapján).

tásai következtében jön létre. A kialakuló szerkezet azonban sokkal jobban meghatározott, mint a mikroorganizmusok telepei, elsősorban a sokrétű, génexpressziós mintázatokat is magukban foglaló visszacsatolások miatt. Az egyedfejlődés során speciális gének expressziója definiálja az embrió különböző részeit és egyben behatárolják az ott található sejtek lehetséges „viselkedését”.

Úgy gondoljuk azonban, hogy léteznek olyan struktúrák is, amelyeket nem közvetlenül a génexpressziós mintázatok határoznak meg. Ilyen kollektív mintázatképződésre lehet jó példa a melegvérű gerincesekben megjelenő korai érhálózat, amit több száz endotél sejt alakít ki az embriófejlődés első szakaszaiban (3. ábra). A sejtek véletlenszerű helyeken differenciálódnak (születnek), gyorsan aggregátumokba csoportosulnak, nyúlványokat növesztenek, majd hálózatot képeznek. A mechanizmus önszervező voltát főleg az támasztja alá, hogy az egyes szegmensek elhelyezkedése nagyfokú egyedi változatoságot mutat, másrészt nem azonosítottak az egyes szegmensek jelenlétével vagy hiányával korreláló genetikai mutációkat.

Munkatársaimmal felállítottunk és számítógépes szimulációkkal alátámasztottunk egy hipotézist, amely szerint a hálózatformálás során az érsejtek mozgása a szomszédos sejtek mechanikai állapotától függ. A modell a mikroszkopikus szinten, kölcsönható sztochasztikus folyamatokként írja le a rendszert: a k -edik sejtet ebben a közelítésben csak az $\mathbf{x}_k(t)$ pozíció és a $\mathbf{v}_k(t)$ sebesség jellemzi. A sejtmozgást egy perzisztens véletlen bolyongással írjuk le,

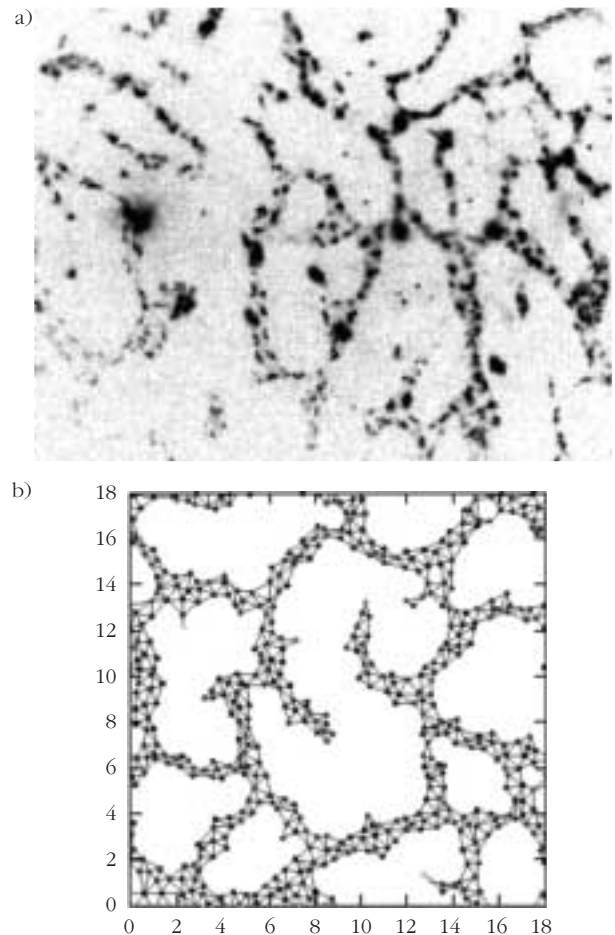
$$\dot{\mathbf{v}}_k = -\frac{\mathbf{v}_k}{\tau} + \sqrt{D} \xi_k + \mathbf{M}_k, \quad (3)$$

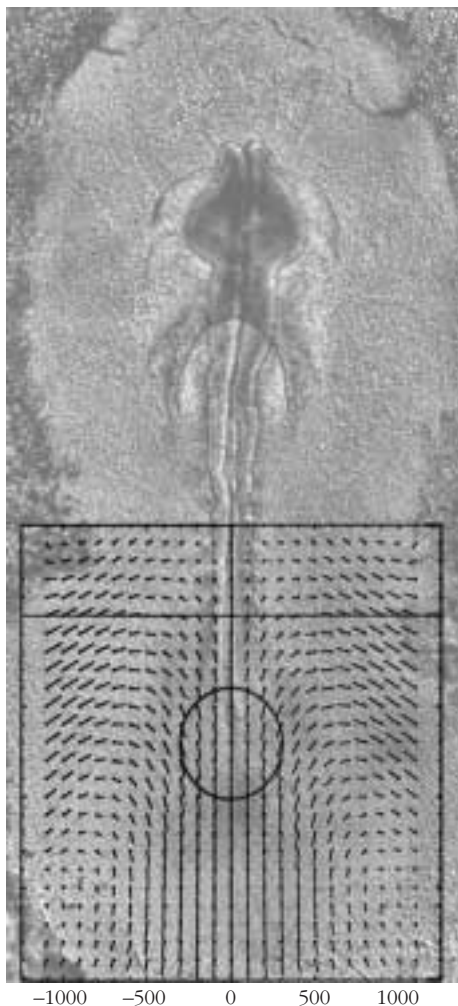
ahol ξ egy korrelálatlan fehér zaj, a sejt–sejt kölcsönhatások pedig az \mathbf{M} determinisztikus „drift”-tagban jelennek meg. Feltételezzük, hogy a sejt–sejt kölcsönhatások párkölcsönhatások összegére bonthatók, és ezek csak a két sejt távolságától függenek:

$$\mathbf{M}_k = \sum_j \frac{\mathbf{x}_j - \mathbf{x}_k}{d_{kj}} [f_1(d_{kj}) + w_j f_2(d_{kj})], \quad (4)$$

ahol az összegzés a k -edik sejt szomszédaira történik, és $d_{kj} = |\mathbf{x}_k - \mathbf{x}_j|$. Az f_1 tasztítás biztosítja, hogy a sejtek ne tudjanak áthaladni egymáson. Az f_2 vonzó kölcsönhatás fejezi ki azt, hogy a sejtek szeretnek összetapadni.

3. ábra. Embriónális érhálózat mikroszkópos képe (a) és modellje (b), [4] alapján.

4. ábra. Korai madárembriók fejlődése során megfigyelhető szövetmozgások sebességtere. A rácspontról kiinduló szakaszok a szövetmozgás irányát és nagyságát mutatják ([5] alapján).

ni. Ez a kölcsönhatás a w súlyfaktoroknak megfelelően aszimmetrikus, azaz a párkölcsönhatás két résztvevője különböző nagyságú vonzó hatást érezhet. Ez, a fizikai rendszerekkel ellentétben, azért lehetséges, mert itt nem mechanikai erőkről van szó, hanem véletlenszerű aktív mozgást végző részecskék (sejtek) mozgásiránypreferenciáiról. Feltételezzük, hogy a sejtek nagyobb valószínűséggel migrálnak elnyújtott sejtek szomszédságába. Ennek a migrációs preferenciának az lehet az oka, hogy az elnyújtott sejtek mechanikai feszültség alatt vannak, ezért merevebbek. Ez az elképzelés összhangban van számos korábbi kísérleti adattal, amelyek arra utalnak, hogy a merevebb környezet sok sejtípus számára vonzó migrációs célpont.

A (3) és (4) egyenletek numerikus integrálásával megmutatható, hogy a modell valóban képes hálózatok létrehozására, és az időfejlődése sok szempontból tükrözi a kísérletileg tapasztaltakat. Bár a modellt még számos ponton kísérletileg ellenőrizni kell, a mintázatképződés kollektív jelenségként történő értelmezése hasznos koncepciónak bizonyul. Az érfalakat alkotó sejtek önszervező viselkedésének megértése – hasonló vizsgálatokon keresztül – szükséges a mesterséges szövetek előállítására tett kísérletekhez is.

A még nagyobb skálájú anatómiai struktúrák kialakulását kísérő sejt- és szövetmozgások szisztematikus felderítése az elmúlt évtizedben vált lehetővé, részben a specifikus fluoreszcens jelölő molekulák és a számítógép-vezérelt optikamikroszkópia-technikák elterjedése révén. A sejtek szövetalkotása nemcsak a fejlődésbiológia egyik klasszikus problémája, hanem a mesterséges szövetek létrehozásának (tissue-engineering) egyik alapvető kérdése is.

A fejlődés korai szakaszában a gerinces embriók szerkezete drámai módon átalakul: egy látszólag forgásszimmetrikus felületen először egy tengely, a primitív csík alakul ki. Ezzel egyidőben elkezdődik a gasztruláció, a hólyagsíra képzése. A gasztruláció során sejtek vándorolnak a primitív csíkon keresztül az embrió belsőjébe, és kialakítják a középső (mezodermás) csíralemezt. Bár a gasztruláció különböző szakaszai már régóta ismertek, a szövetformálódás kinetikájáról és dinamikájáról napjainkban kapjuk az első mérési adatokat (4. ábra). Mivel a szövet is egy fizikai test, mozgását és deformációját mechanikai erők okozzák. Ezeket az erőket az embrió sejtjei fejtik ki, tehát itt is egy olyan rendszerünk van, ahol a mikroszkopikus skálán történő sejt-dinamika (mozgás, kontraktilitás) létrehozza a makroszkopikus skálájú szövetmozgásokat. A sejtek által kifejtett erők kapcsolata a szövetet formáló erőkkel és a deformált szövetben felhalmozódó mechanikai feszültséggel azonban még jórészt ismeretlen.

Szilárd testek és folyadékok esetében nyírásakor mechanikai feszültség lép fel, de egy közönséges (newtoni) folyadékban, például vízben, a nyírófeszültség a nyírás megszűnésekor azonnal eltűnik. A folyadék molekuláihoz hasonlóan, mozgásukkal a sejtek is hatékonyan le tudják csökkenteni a kialakuló mechanikai feszültséget úgy, hogy megbontják a sejt-sejt kapcsolatokat. Ehhez az aktív átrendeződéshez azonban több időre van szükségük mint a vízmolekuláknak. Sejtaggregátumokon végzett mérések arra utalnak, hogy ez a relaxációs idő közelítőleg tíz perc, ami nem elhanyagolható a szövetmozgások óras időskálájához képest. Tehát, a sejtaggregátumok és így, feltételezhetően, az egyszerű embrionális szövetek is nem-newtoni folyadéknak tekinthetők – olyanok mint a polimeroldatok. Jelenleg a terület egyik legnagyobb kihívását az jelenti, hogy a fenti megfontolások alapján állítsuk fel az embriogenezis olyan mechanikai modelljét, amelyben a szövetek kísérletileg megfigyelhető mozgásai visszavezethetők különböző sejtcsoporthoz által kifejtett erőkre.

Kitekintés

Összefoglalásként megállapíthatjuk, hogy a sejt- és szövetműködés megértése egy rendkívül érdekes probléma, hiszen a sok komponensből álló rendszerek viselkedése még az alkotóelemek részletes ismeretében sem jósolható meg egyszerűen. Mivel a különböző skálájú

folyamatok integrálása gyakran megoldhatatlan valamilyen kvantitatív elemzés nélkül, számos sejtbiológiai probléma vizsgálatában ötvöznek molekuláris biológiai, statisztikai, műszaki vagy fizikai módszereket.

Irodalom

1. Jánosi M., Czirók A., Silhavy D., Holczinger A.: Is bioconvection enhancing bacterial growth in quiescent environments? *Environmental Microbiology*, 4 (2002) 525–531.

2. Dombrowski C., Cisneros L., Chatkaew S., Goldstein R.E., Kessler J.O.: Self-Concentration and large-scale coherence in bacterial dynamics. *Physical Review Letters*, 93 (2004) 098103.
3. Csaók Z., Czirók A.: Hydrodynamics of bacterial motion. *Physica A*, 243 (1997) 304.
4. Szabó A., Perryn E.D., Czirók A.: Network formation of tissue cells via preferential attraction to elongated structures. *Physical Review Letters*, 98 (2007) 038102.
5. Czirók A., Rongish B.J., Little C.D.: Extracellular matrix dynamics during vertebrate axis formation. *Developmental Biology*, 268 (2004) 147–157.

A FIZIKA TANÍTÁSA

DIGITÁLIS FÉNYKÉPEZŐGÉP ALKALMAZÁSA A FIZIKA TANÍTÁSÁBAN

Szakmány Tibor¹, Papp Katalin

Szegedi Tudományegyetem, Kísérleti Fizikai Tanszék

A digitális fényképezőgép és a számítógép elterjedése mind az iskolában, mind a diákok otthoni környezetében új lehetőségeket teremt a fizikai kísérletezésre, azok részletes elemzésére, igényes mérésekre. A *Fizikai Szemle* MINDENTUDÁS AZ ISKOLÁBAN rovatá (Ujvári Sándor, 2005/8) már foglalkozott a digitális fényképezőgép működésének fizikai alapjaival. Az alábbiakban az iskolai felhasználásra mutatunk példát, a mechanika tananyagához kapcsolódva.

Manapság a kompakt digitális fényképezőgépek a legelterjedtebbek. Ezek könnyen kezelhetők, és fejlett automatikájuknak köszönhetően szinte mindig jó minőségű fényképek készíthetők velük. Itt mutatkozik meg a digitális fényképezés egyik nagy előnye is, hiszen a kijelzőn rögtön ellenőrizhető az elkészült kép, és amennyiben a minősége nem felel meg az igényeinknek, azonnal újat tudunk készíteni. A legolcsóbb kompakt kategóriától, a drágább kategóriák felé haladva a fényképezőgépek által kínált beállítási lehetőségek száma növekszik, és ezzel párhuzamosan az alkalmazási lehetőségek köre is. A záródő előválasztási lehetőség mind a lassan, mind a gyorsan, mind pedig a véletlenszerűen lejátszódó folyamatok megörökítésére alkalmassá teszi gépünket, a felhasználási módoknak csak a fantáziánk szab határt, mint ahogy például az az 1. ábrán látható.

A mai digitális fényképezőgépek szinte mindegyike alkalmas sorozatfelvételek és videofelvételek készítésére, amivel már a mozgások is megörökíthetők. Sok típus esetén a közvetlenül televízióra csatlakoztatás is megoldható, így az elkészült képek és videók azonnal felhasználhatók a tantermi szemléltetésben. Számítógép és projektor segítségével pedig a digitális képfeldolgozás és szemléltetés széles tárháza nyílik meg előttünk. A következőkben ezekből a lehetőségekből

válogatunk, különös tekintettel a mozgások vizsgálatára, segítséget nyújtva a mechanika tanításához.

Kvantitatív mérés digitális videofelvétel segítségével

Gyakran fordul elő, hogy a fényképek és a sorozatfelvételek nem tartalmaznak elegendő információt a mozgásos kísérletek nyomon követéséhez. Ebben az esetben rendkívül hasznosnak bizonyulnak a videofelvételek.

A digitális fényképezőgépekkel készült videofelvétel nem más, mint gyorsan egymás után készült digitális állóképek (legtöbbször AVI formátumú) mozgóképpé való összefűzése. Típustól és beállítástól függően a *másodpercenként készült képkockák száma* és a *felbontás* változó lehet. Amennyiben nem ismerjük a használt fényképezőgép esetén ezeket az adatokat, az elkészült videofelvételek számítógépre mentése után a fájl tulajdonságai (*properties*) közt mindig megtalálhatjuk őket. A felvételek felbontását a képpontok (*pixelek*) számával, a másodpercenkénti képek számát pedig a képkockasebességgel (*fps – frame per secundum*) szokták megadni. A mai digitális fényképezőgépek többsége képes a televízióon élvezhető minőségű (640×480) képpontos felbontásra és 15–30 fps-os képkockasebességre.

1. ábra. Monitor képráfrissítése (0,001 s), villámlás (15 s), Tyndall-jelenség (0,6 s)

¹ V. éves hallgató